

PETR TOMÁŠEK

Teorie komiky nebo komická teorie?

Bohuslav Brouk estetikem

Místo, jaké v českém kulturním a vědeckém povědomí zaujímá osobnost Bohuslava Brouka (1912–1978), svérázného učenice publikujícího studie a články z oblasti psychoanalýzy, antropologie, sexuologie, biologie a estetiky, nositele dvou doktorátů, není dodnes jednoznačně určené. Nepřekvapí, že autor balan-

čující na hranách několika vědních disciplín, koketující navíc prakticky i teoreticky se světem umění a umělců, nedočkal se donedávna vlastního místa v historiografii žánrního z jím zasazených oborů. Svoji nestálou povahou, pracovní neukotveností a v neposlední řadě věcnou názorovou nehotovostí postavil Bohuslav Brouk sám hradbu jednoznačnému zařazení vlastní osoby do některého dobového názorového proudu a tím i pozdějšímu zájmu v rámci výzkumu na takový prosad orientovanému. Největší překážkou dialogu s Broukovými názory však po celé období budování komunismu a reálného socialismu v Československu byl jeho otevřeně protikomunistický postoj před rokem 1948, zavřený emigrací. Teprve změna společenské situace v roce 1989 umožnila některým badatelům představit pozoruhodnou osobnost a dílo Bohuslava Brouka veřejnosti, především byl promýšlen jeho podíl na recepci teorie psychoanalýzy v Československu a role, jakou hrál v meziválečném surrealistickém hnutí.³¹

V roce 1941 vyšla Broukova práce o jazykové komice, která nese v úvodu podtitul *Estetická studie*.³² Její autor měl již v té době na svém kontě celou řadu samostatných knih i časopiseckých statí, často polemického charakteru, doktorát z přírodních věd (1937) a jeho působení ve *Škrapině surrealitní* v ČSR bylo již minulostí. Počátky zájmu Bohuslava Brouka o postžení některých principů umělecké tvorby, tedy otázky, které lze chápat v širším smyslu jako estetické, můžeme sledovat do doby, kdy se ještě jako student obchodní akademie pohyboval v okruhu avantgardního hnutí *Devětsít* a zároveň publikoval své první psychoanalytické texty a eseje o umění. V roce 1930 vyšlo v Nezvalově *Zvěrokruhu* několik Broukových statí věnovaných uměleckým tématům spolu s předklady pasáží z Freuda, Junga a Ranka. Tyto texty jsou vlastně psychologizujícími rozborů poetiky Vítězslava Nezvala, ve kterých je možné rozpoznat i poučení surrealistického teorie. Jsou psány vtipným a světlým jazykem se vzletnou, někdy snad až

přilíh složitou větnou konstrukcí, pro autora typickou. V Broukově rané esejistice objevíme témata, k nimž se později vracel, a postupy, jakých užíval i v dalších pracích. Tvrdí aplikace psychoanalytických poznatků při interpretaci umění poetického směru, především zdůraznění úlohy moderní imaginace v básnickém procesu, je zároveň přirozenou apolitií moderního umění obecně. Pozoruhodný je popis asociálních principů básnické tvorby, pravděpodobně inspirovaný Bretonovou teorií psychického automatismu.³³ V esej *Přímění a sekundární iluzionismus* se autor pokusil o negativní vymezení umění v jeho odlišnosti od kýtce, který však chápe poněkud zjednodušeně jen jako výsledek snahy o přesnou nápodobu reality, proto sem zahrnuje i lidové umění a realismus. Umění sice také vychází ze skutečnosti, podobně jako kýt, evokuje ji však jiným, emotivním způsobem. „Běží-li v lidovém kýtce a v „uměleckém“ realismu v prvé řadě o obsah, jde v pravém umění toliko o emotivní metodu sensibility.“ Zdůrazňuje potřebu zkoumání této metody, kterého by se podle něj měla v budoucnu ujmot estetika.³⁴ Objevuje se zde také Broukem později polemicky rozvíjené téma vztahu umělcovy imaginace k obraznosti duševně chorých.³⁵ Pro další výklad není rovněž bez zajímavosti, že Brouk považoval umělce – básníka – a vědce za totožný psychologický typ introverta. Zde nacházíme podklady pro dvojitou optiku pohledu na vlastní Broukovu tvorbu, oscilující mezi výkou a uměním.

Přestože na počátku třicátých let apeluje Bohuslav Brouk na estetiku, aby opustila koncept zkoumání racionálního smyslu a formy (všechny estetické směry považuje redukativně za formalistické) a zvolila si za východisko psychologii, neboť „obecným znakem umění jsou emoce“,³⁶ v době svého studia estetiky na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kam se zapsal v roce 1937, toto své stanovisko částečně opouští ve prospěch strukturalismem ovlivněného lingvistického přístupu. Výsledkem Broukových estetických studií je jeho disertace *Jazyková komika*, připravovaná u prof. Jana Mukařovského a publikovaná tiskem v roce 1941, dva roky po uzavření vysokých škol nacisty.³⁷ K jejím obhájení mohlo dojít teprve po osvobození, ve školním roce 1945/1946. Předmět studie, jazykovou komiku, chápe Brouk jen jako nepatrnou podmínku vlastní komiky, jako jeden „z mnoha a mnoha prostředků velkého umění, které dovede na našich tvářích výkouzliti smích“. Proto se mu zdá jen málo pravděpodobné, že by předkládaná analýza komických jazykových projevů mohla výrazněji přispět k osvětlení obecné podstaty komiky.

Velkou část teoretického úvodu věnuje autor vymezení čisté jazykové komiky (komiky z jazyka), kterou chce učinit předmětem svého výzkumu, a komiky, jejíž komičnost pramení z obsahu a je tudíž jazykem pouze zprostředkována. Přitom ovšem odmítá dělení jazykové komiky na komiku

formální a obsahovou, protože si je vědom vzájemné dialektické prováznosti obsahu a formy.¹¹ Navrhuje rozlišení jazykové komiky na tři druhy podle závislosti na výrazovém materiálu, kterým je mluvený jazyk a písmo. Podle Brouka tak existuje komika na kvalitě výrazového materiálu nezávislá (zdrojem komiky je téma, obsah), nebo závislá částečně (přechodný typ), třetím typem je vlastní **jazyková komika**. Tu definuje jako „komiku jazykových projevů, která vyvrhá za zvláštní povahy výrazových prostředků [tedy mluvy a písma]“. Z rozdílného charakteru těchto výrazových prostředků vychází Brouk při další klasifikaci, protože, ačkoli drtivou většinu jazykových projevů lze jak proslavit, tak zapsat, existují „jistě komické kvality“ specifické buď pro mluvený jazyk, nebo pro písmo. Chee se především zaměřit na komické jazykové projevy, které lze vyjádřit mluvou. Ty označuje jako proslavitelné (verbální komika), aby je odlišil od těch písemných jazykových projevů, jejichž komičnost tkví jen a pouze v charakteru zápisu, je od něj neoddělitelná, a které označuje termínem komický záznam (skriptorální komika).¹⁰

Poté, co se mu v úvodu podařilo, ne zcela bezrozporně, definovat čistou jazykovou komiku, přistupuje Brouk v dalších kapitolách k její systematické typologii a podrobné exemplifikaci. Všímá si verbální komiky, pramenící z komické výslovnosti (artikulace, přízvuk, zabarvení, síla hlasu), nebo ze slovní komiky (výběr slov, jejich tvarů a vazeb, použití archaismů, neologismů, novotvarů, barbarismů). Největší prostor věnuje komice slovních hřídek – ta vyplyvá ze vzájemného vztahu slovo založeném na zvukové podobnosti nebo na mnohoznačnosti, amfibolii – a vtipům z těchto slovních hřídek těžších. V poslední kapitole rozvádí dvě možnosti skriptorální komiky načrtnuté již v úvodu knihy, komickou anortografií, tj. nedbání pravopisu, („fonetický záznam“, archaický pravopis) a komickou grafiku (kaligramy, akrostichy). Broukova klasifikace jazykové komiky je samozřejmě mnohem zevrubnější, než jak zde může být naznačeno. Autor si navíc uvědomoval, že se jedná o jazykový projev živý, jež se vzpírá příliš statickému rozčlenění. Ve skutečnosti dochází k vzájemnému prolínání a propojování jednotlivých komických jevů, ty také mají rozdílnou platnost v rozličných kontextech. Na relativnost účinku, kdy v určité situaci může fenomén dříve komický působit zcela opačně, především v závislosti na psychickém stavu vnímatele, upozorňuje Brouk u všech popsaných skupin.

Knihy *Jazyková komika* byla díky volbě tématu a shromáždění bohatého dokladového materiálu, čerpaného z humoristických knih a časopisů, pro české prostředí jistě přínosem a v tomto ohledu si uchovala svoji platnost dodnes. Jako progresivní je vnímán Broukův lingvistický pohled na oblast komiky, který se v českém kontextu již neobjeví.¹¹ Určitým nedostatkem může být skutečnost, že se zde autor zamýšlí pouze nad přesně vymezeným

oddílem komiky a nepokouší se o zobecnění vlastních poznatků. Jen na posledních dvou stranách se odváží několika všeobecných naznačení, podle vlastních slov „skromných, nenáročných psychologických postřehů“, o povaze a významu komična, ve kterém vidí především psychoterapeutický prostředek, usnadňující lidem vyrovnat se s neúprosnou, nelhostoum skutečností vlastního života tím, že k jejích reálnému světu vytváří svět paralelní, svět obrácených hodnot. Stejně osvobozující účinek lze přisoudit i poezii. Podle Brouka jde o postihnutí funkce, kterou má komično společně právě s poezií, lyrickým. Vysvětluje tím častý lyrický efekt komického i užití komiky v lyrice a mluví o „lyričnosti komična“.¹²

Otázkou zůstává autorův údajný metodologický příklon ke strukturalismu *Pružského lingvistického kroužku*.¹³ Ten podle mne spočívá především v onom lingvistickém přístupu k tématu a nikoli v závěrečném shrnutí výsledků. Zkoumání komiky jazykového projevu s odhlédnutím od jeho obsahu vychází z účelu studie, kterým je popsat pouze to, co je komické z jazyka. Takový přístup ovšem předpokládá nesémantické, dokonce formalistické pojetí jazyka a při jeho aplikaci se nelze vyhnout některým potížím. Těch si je Brouk dobře vědom, když například popisuje druhy komické výslovnosti a dostává se k ironii, musí přiznat, že „ón teč! nabývá někdy znakové funkce a tak mění nebo rozšiřuje obsah sdělení“.¹⁴ Hned na počátku odmítnutí termínu *obsah* se tak opět hlásí o svoji ztracenou pozici.¹⁵ Srovnáním s Mukařovského představou jazykové estetiky jako dialektického pohybu mezi normovaným a nenormovaným estetičtem, pocházejícím přibližně ze stejné doby, vyvstávají některé podobnosti, ale mnohem spíše si všimneme rozdílu pozice učitele a žáka. Přitom by druhý z obou využitím metodologického rámce vypracovaného prvním mohl mnoho získat. Broukem zkoumanou jazykovou komiku se přímo nabízí zahrnout pod Mukařovského pojem *nenormované estetičto*, jak jej popisuje ve svém textu z roku 1940¹⁶, do společnosti většího množství jevů. V této studii, poprvé publikované časopisecky v *Slovu a slovesnosti*, bychom našli i klíč k obecnějšímu vysvětlení fungování komična, neboť „estetičto nenormované [zde komika] působí svou překvapivostí“.¹⁷ Nejblíže tomuto pojetí je Broukova kategorie *komická anortografie*, kdy je komický účinek vzbuzen porušením normy pravopisu (*estetičto normativní* u Mukařovského).

V souvislosti s Broukovým rozбором jazykové komiky je nutné zmínit jeden podstatný rys jeho způsobu uvažování, který se odráží v jeho textech, a tím je Broukova vášnivá, téměř obsedantní potřeba zkoumaný materiál roztřídit, klasifikovat, přesně pojmenovat, zařadit apod. Pokud je tento sklon podřízen snaze o co možná nejdetaltnější konstrukci logického aparátu vědecké práce, jak je tomu v knize *Jazyková komika*, lze tuto vlastnost chápat do jisté míry jako relevantní. V další velké autorově studii se však

temo sklón objevuje v natolik hyperbolizované podobě, že jsme postaveni před dilema, jakým způsobem vlastně máme k některým výsledkům Broukovy vědecké činnosti přistupovat a zda je vůbec máme brát vážně. Autor teorie komiky tu vystupuje i jako tvůrce, jehož teoretické názory a formulace můžou v jistém smyslu působit rovněž komicky.

Nezvykle objemný svazek, vydaný pod názvem *Lidé a věci* v roce 1947¹⁸, vznikl jako výsledek společných diskuzí, vedených během války především s avantgardními architekty Ladislavem Žákem a Karlem Honzákem o tzv. *teorii životního slohu*, která jako určitá nadstavba funkcionalismu neměla zahrnovat pouze architektonickou nebo designérskou tvorbu, ale v ideálním případě se měla zabývat vším, co zprostředkovává vztah subjektu a objektu, člověka a světa (architektura, urbanismus, průmyslová výroba, rekreace apod.).¹⁹ Broukova kniha si klade za cíl prozkoumat v intencích této teorie vztah lidí k věcem a představuje základy nové, Broukem navržené vědy, nauky o věcech – *chrematologie*. Spjuje v ní přístupy sociologické, antropologické a psychologické s exkurzy do dalších vědních disciplín (architektura, estetika, ekonomie, ...), aby vytvořil klasifikaci věcí z hlediska jejich široce pojímané užitečnosti. Postupně vztahuje existenci každé věci z hlediska její racionální užitečnosti, kterou však nedefinuje a často ji staví apriorně. Navíc si všimá téměř výhradně patologických vztahů k věcem. Zjistíme postupně, že věci mají pro svého majitele fiktivní funkci hospodářskou, reprezentativní, památkovou, kulturní funkci, obecnou kulturní funkci, magickou funkci, etiketní funkci (pošetilé funkce) či estetickou funkci, atraktivní funkci, zábavní funkci, speciální emotivní funkci (nepodstatné funkce). Rozlišuje pošetilé lpění na věcech (*chrematofilie*), které je založeno na pošetilých funkcích věcí a funkcích nepodstatných, a pošetilý odpor k věcem (*chrematofobie*), jenž závisí na nežádoucích pošetilých funkcích a nežádoucích nepodstatných funkcích. Pojem funkce se stal Broukovi doslova fetišem. Při konečném hodnocení věcí mluví dokonce o funkčních strukturách, které jsou souhrnem funkcí jedné věci, a její hodnota je vlastně takovou výslednicí všech pozitivních, neutrálních a negativních funkcí. Nemá cenu zde předkládat celou systematickou knihu *Lidé a věci*, která je v mnoha ohledech rozporná a – z toho důvodu zde byl naznačen zvláštní charakter Broukovy terminologie – především úsměvná. Pro toto teoretické pojednání platí zvlášť charakteristika Broukova uvažování, jak ji podal v jedné recenzi Ivo Pondělíček: „Přemíra terminologie, někdy až groteskní, snaha všechno pojmenovat či razit nové pojmy – to jsou příznaky všech odbojných přístupů, které věří, že když expert něco pojmenuje, zároveň to vysvětlí a učiní pochopitelným.“²⁰

Pokud bychom chtěli tuto a jiné Broukovy práce hodnotit z čistě vědeckého hlediska, velká část jeho díla by pod touto optikou neobstála.

Zbylo by nám nic neřikající torzo, které bychom stejně odložili jako více méně vědecké, ale dobově podmíněné. Nabízí se ale i jiná možnost výkladu. „Je možné, aby byl vědec básníkem? Anebo je spíše básník vědcem?“, ptá se v této souvislosti František Dryje.²¹ A opravdu se můžeme často přistihnout, jak při četbě Broukových textů, které sám autor a jeho spolupracovníci pokládali za jednoznačně vědecké, zažíváme pocity, jaké běžně provázejí vnímání děl literárních, a to s četnými humoristickými přesahy. Dělá nám radost sledovat často krkolomné, ale upřímné cesty Broukova myšlení, jeho ironické odbočky, polemiky, některá paušální shrnutí apod. Připomeňme, že sám Brouk považoval vědeckou práci a uměleckou činnost za dvě strany téže tvořivé mince. Knihu *Lidé a věci* bychom, proti vůli autora, mohli například chápat ne jako zamýšlené odsouzení všech nepotřebných krámů, tret a cetek, ale jako specifickou formu jejich oslavy, zcela v duchu Broukem tehdy již opuštěného surrealismu. Takové manipulace se u Brouka přímo nabízejí. I jeho poslední vydané exilové dílo, biologická skripta o prakticky využitelných rostlinách *Plants consumed by man* z roku 1975²², nemůže brát směrem k užitému čtenář, obecně známý s Broukovou osobností a předešlým dílem. Rozdělení rostlin podle toho, jestli se z nich peče chleba, páli destilát nebo lisuje mošt, ačkoli je doplněno přesnou vědeckou terminologií, je dalším z originálních, pro budoucnost vědy však nepříliš přínosných Broukových inovací. Má spíše zvláštní platnost poetickou, tvoivou, v onom širokém poetickém či surrealistickém smyslu. Zasaženo do literárního kontextu, bez záměru ironizovat jeho vědeckou platnost, vykazuje teoretické dílo Bohuslava Brouka, autora seriózní práce o jazykové komice, také nepochybnitelné kvality literární a specificky komické.

POZNÁMKY:

¹⁸ Viz např. Dryje, František: A vůbec tenhleten Brouk! Analogon IV, 1992, č. 9, s. 15–24; Borecký, Vladimír: Bohuslav Brouk a psychoanalýza v českém surrealismu v letech 1930–1947, in: Bydžovská, Lenka – Šrp, Karel (eds.): Český surrealismus 1929–1953. Praha, Argo 1996, s. 66–75; Borecký, Vladimír: Bohuslav Brouk v exilu. Ateliér 9, č. 21, s. 12; Borecký, Vladimír: Trampoty s Bohuslavem Broukem. Zprávy Spolku českých bibliofilů v Praze, 1996, č. 3–4, s. 53–57; Borecký, Vladimír: Bohuslav Brouk, in: Gabriel, Jiří (ed.): Slovník českých filozofů. Brno, Masarykova univerzita v Brně 1998, s. 55–57. – Zde uvedena další literatura.

¹⁹ Brouk, Bohuslav: Jazyková komika. (Estetická studie.) Praha, Václav Petr 1941.

²⁰ Brouk, Bohuslav: Asociace a barva. Zvěrokruh 1, 1930, č. 1–2, s. 21–22.

²¹ Brouk, Bohuslav: Primární a sekundární ilusionismus. Ibid., s. 78–79.

- ⁵⁾ Brouk, Bohuslav: *Ideál*. *Ibid.*, s. 30–31. – Proti kladení rovnítky mezi výtvoří duševně chorých a uměleckými díly vystavenými na avantgardní výstavě *Poesie 1932* u představitelů oficiální katedrové medicíny se Brouk ohradil v článku Brouk, Bohuslav: „Poesie 1932“ a choromyslnost. *Volné směry* XXX, 1933–1934, s. 71–72.
- ⁶⁾ Brouk, Bohuslav: Věčné neměnné v umění. *Kvart* 1, 1930–1931, č. 4, s. 285.
- ⁷⁾ Brouk, Bohuslav: Jazyková komika (citováno v pozn. 2).
- ⁸⁾ *Ibid.*, s. 118.
- ⁹⁾ Autor pravděpodobně vychází z Mukafovského syntetického pojetí „obsahu“ a „formy“; viz např. Mukafovský, Jan: K českému překladu Šklovského *Teorie prózy*, in: Mukafovský, Jan: *Studie I*. Brno, Host 2000, s. 501–508.
- ¹⁰⁾ Brouk, Bohuslav: Jazyková komika (citováno v pozn. 2), s. 9. – Srov. stručnou charakteristiku Broukovy jazykové komiky s odvoláním na starší teorii Henri Bergsona in: Borecký, Vladimír: *Teorie komiky*. Praha, Hynek 2000, s. 14–15.
- ¹¹⁾ *Ibid.*, s. 14.
- ¹²⁾ Brouk, Bohuslav: Jazyková komika (citováno v pozn. 2), s. 120.
- ¹³⁾ Vladimír Borecký dokonce mluví o přímém Broukově odvolání se na Mukafovského, které se možná objevuje v textu disertace, v knižním vydání ho však nenajdeme. Srov. Borecký, Vladimír: *Teorie komiky* (citováno v pozn. 10), s. 14.
- ¹⁴⁾ Brouk, Bohuslav: Jazyková komika (citováno v pozn. 2), s. 35.
- ¹⁵⁾ K tomu srov. P. T. [Trost, Pavel]: [Rec.] O jazykové komice. *Slovo a slovesnost* VII, 1941, s. 219–220.
- ¹⁶⁾ Mukafovský, Jan: *Estetika jazyka*, in: Mukafovský, Jan (cit. v pozn. 9), s. 215–254.
- ¹⁷⁾ *Ibid.*, s. 223.
- ¹⁸⁾ Brouk, Bohuslav: *Lidé a věci*. Praha, Václav Petr 1947.
- ¹⁹⁾ Broukovu knihu musíme chápat jako součást konceptu teorie životního slohu, formulovaného z různých hledisek i oběma architekty. Srov. Honzík, Karel: *Tvorba životního slohu. Stati o architektuře a uživatkové tvorbě vůbec*. Praha, Václav Petr 1946; Žák, Ladislav: *Obytná krajina*. Praha 1947.
- ²⁰⁾ Pondělíček, Ivo: [Rec.] Broukova psychoanalytická sexuologie. *Labyrint Revue* III, 1993, č. 5, s. 11.
- ²¹⁾ Dryje, František (citováno v pozn. 1), s. 19.
- ²²⁾ Brouk, Bohuslav: *Plants Consumed by Man*. London-New York-San Francisco 1975.